

РОЗДІЛ 15.

Політична реформа: соціальні та психологічні виміри

1. Соціальна структура та інституціональні засади сучасного українського суспільства

Пострадянська соціальна стратифікація і формування середнього класу

Перший стратифікаційний вибух, пов'язаний зі становленням радянської суспільної системи і радикальним знищенням станової структури, що розкладалася, зрештою призвів до розподілу суспільства на два класи: вищий і нижчий, на партійну номенклатуру і масу, серед яких не було місця для середнього класу як такого (іноді між двома цими класами вирізняють особливу соціальну верству, що обслуговує партійну номенклатуру, проте це верства, за всього її відносного благополуччя, за своєю чисельністю навряд чи могла грати роль середнього класу). З-поміж основної маси населення СРСР виник своєрідний сурогат середнього класу, єдиною умовою потрапляння до якого була наявність прописки і професії, котра давала змогу отримати роботу за місцем проживання, незалежно від того, до якої офіційно визнаної соціальної верстви людина належала — робітничого класу, колгоспного селянства або трудової інтелігенції. При цьому, ясна річ, існували певні відмінності між представниками номенклатури різноманітних рівнів і між представниками інших соціальних груп із різним статусом і престижем. Це зумовлювало соціально-статусну ієрархію, що назагал мала форму «трикутника» (в об'ємному уявленні — форму піраміди), на вершині якого розташовувалася номенклатура із генеральним секретарем партії на чолі, а біля підніжжя — найчисельніша верства, соціальний вплив якої обмежувався загальнонародною підтримкою рішень партії та уряду.

Причому стратегія розвитку соціально-класової структури «радянського суспільства» ідеологічно була спрямована на «стирання граней» і отримання однорідної маси, в якій би не було місця відмінностям між людьми за основними статусно-престижними критеріями. Реально це досягалося зарахуванням дедалі ширших мас трудящих до лав робітничого класу. Край соціально-класовій творчості КПРС було покладено вже в перші роки перебудови, в результаті чого чисельність робітників і частка їх у складі трудящих дещо скоротилися.

Однак іще задовго до перебудови реальний трикутник соціально-професійних позицій «перегорнувся» у свідомості поколінь, які вступали в самостійне життя: професії і посади, що давали змогу посісти верхні щаблі у соціальній ієрархії, перетворилися на предмет масових орієнтацій, а наймасовіші професії і рядові посади виявилися непривабливими для переважної більшості молодих людей. Це «перегортання» виявилось одним із чинників дестабілізації сформованої соціальної ієрархії, оскільки нереалізованість початкових статусних домагань спричинювала зростання незадоволеності більшості представників нових когорт соціальною системою, котра не могла розв'язати конфлікт між ідеологічною установкою на формування підвищених домагань і законсервованою соціальною структурою. А на зламі 1980-х і 1990-х років відбулося різке піднесення рівня соціальних домагань молоді, що було зафіксовано в дослідженнях В.С.Магуна, який назвав цей процес «революцією домагань»¹. Для задоволення нових амбіцій і домагань потрібні були й нові привілейовані соціальні позиції, що не могло набути реалізації в рамках обмеженого й ідеологічно замкнутого номенклатурного класу. На місця у вузькому колі радянської еліти виявилось надто багато претендентів, а позаяк випробуваний більшовицький метод відстрілу старої і підготовування нової номенклатури вже не міг бути реалізований, залишалося одне — дозволити деякі соціально-економічні вільності й спрямувати невгамовну жагу придбання в сферу виникнення приватної економічної ініціативи.

Але у тім-то й полягає соціальна сила приватного економічного інтересу, що він перетворює громадське життя на власну похідну. І якщо йому потрібні нові соціальні позиції, то він продукує їх у необхідній кількості. Проте на відміну від еволюційного розвитку суспільства, коли нові елементи соціальної структури поступово витісняють старі або заповнюють новостворені «вакантні місця в соціумі, що розвивається, нові соціальні структури й інститути виникли практично одномоментно — як миттєва соціальна реакція на зняття ідеологічного табу з приватної власності й підприємницької діяльності». Переважна більшість владної бюрократії та пересічних громадян у цей час не були зацікавлені в принциповій зміні соціальної стратифікації, навіть якщо на декларативному рівні вони підтримували ідею принципової зміни суспільної системи й поглиблення ринкових реформ.

У соціалістичній системі багато чого не влаштовувало людей, але тільки не гарантована зайнятість і можливість вертикальної мобільності для вихідців із робітничого класу і селянства, що неминуче вимагало надлишкового і структурно незбалансованого створення робочих місць і престижних соціальних позицій. На відміну від капіталістичної системи, яка періодично потерпає від надвиробництва товарів і послуг, соціалістичне суспільство тривалий час займалося надвиробництвом виробників і споживачів із відповідним викривленням соціально-класової

і соціально-професійної структури. Україна впродовж останніх років існування у складі СРСР повною мірою могла б пишатися тим, наприклад, що на одного вчителя тут припадало 8,2 учня, тоді як у розвинених країнах Заходу — майже вдвічі більше — 15,3, а в країнах, що розвиваються, — 29,3. Пишатися можна було й тим, що ніде у світі не було такої питомої ваги лікарів у загальному складі населення, як у СРСР (і в Україні зокрема). Аналогічна ситуація до моменту розпаду Союзу склалася стосовно більшості соціально-професійних позицій, пов'язаних із працею вищої кваліфікації. Гордість була б цілком законною, якби не два чинники, завдяки яким соціалістичне суспільство могло і мусило дозволяти собі подібну розкіш: оплата праці не за рівнем кваліфікації та невідповідність сфер докладання найкваліфікованішої праці сучасним стандартам матеріального забезпечення, організації та якості трудової діяльності.

Звісно, можна було б, не згадуючи про національну гордість, зайнятися пришивдшеним реформуванням соціально-професійної структури, кинувши її «напризволяще» ринковій економіці. Але саме в цьому разі мільйони людей із високою кваліфікацією виявилися б непотрібними в новій структурі. Те саме відбувається і з соціально-класовою структурою, де екстенсивний розвиток сфери матеріального виробництва (пліч-о-пліч із ідеологічною установкою на зміцнення авангарду радянського суспільства) призвів до надвиробництва в СРСР і Україні «передового загону робітничого класу» — промислових робітників. І якщо в останні роки свої претензії до влади за низькі доходи висувають широкі верстви інтелігенції, робітничого класу і селянства — це результат своєрідного захисту бюрократією, що стримує реформи, інтересів цих самих соціальних груп і верств, для яких остаточний демонтаж соціальної структури в процесі радикального реформування економіки означав би радикальне скорочення їхніх лав, утрату перспективи зайнятості за основною професією і необхідність жорсткої конкуренції на ринку праці.

Головна причина подорожчання держапарату управління в Україні й інших пострадянських державах — обслуговувати поряд зі старою соціальною структурою, за залишковими інституціональними нормами якої й досі живуть представники наймасовіших соціальних верств, ще й новоутворену соціальну структуру — «бізнес-верству», добробут і прибутки якої багато в чому визначаються корупційними зв'язками із різноманітного штибу державними службами. У середовищі бюрократії, що розрослася, точиться невидима війна за ті управлінські функції й робочі місця, котрі першою чергою пов'язані з контролем над новими структурами, оскільки в цьому контролі полягає основне джерело добробуту корумпованої бюрократії.

За умов, коли стара соціальна структура в основних своїх рисах збереглася, а партійна номенклатура переросла у правлячу деідеологізовану бюрократію, яка поповнила свої лави за рахунок найталантих

демократичних лідерів, у суспільстві й виникла паралельна соціальна структура, що розвивається за своїми правилами, котрі в змозі прийняти лише найактивніші і найпідготовленіші індивіди, які становлять явну меншість у суспільстві, але постійно претендують на домінуючу роль. До нової соціальної структури долучилися соціально-класові й професійні групи, що кількісно становили явну меншість, але за своїми домаганнями на власність і дохід вочевидь перевершували запити представників традиційних і наймасовіших верств. Цей феномен нееквівалентного соціального обміну (коли більшість отримує менше за реальний внесок, а меншість — значно більше, ніж дозволяють легальні джерела доходу) не сприяв розвитку тенденції до злиття двох структур, але спричинився до принципового розмежування їх у громадській думці як «народу, що страждає», з одного боку, і «привілейованої касты» — з іншого.

Нова соціальна структура виступає в ролі «тіньового кабінету» посткомуністичного суспільства, що трансформується, оскільки основне джерело її розвитку — тіньовий сектор економічного, політичного і духовного життя суспільства. Її вплив на громадське життя є сумірним (а в окремих аспектах домінуючим) порівняно із впливом традиційної структури, що спирається на залишковий державний патерналізм. Подвійність соціальної структури породжує і несталість соціального становища індивіда. Не виявляючи у себе здібностей до життя в нових умовах, коли стара соціальна позиція хоча формально і зберігається, але постійно девальвується, а своє місце в новій структурі потрібно відшукувати за допомогою засобів, що їй недоступні або для неї неприйнятні, людина відчуває незадоволеність суспільством і своїм статусом у ньому. Причому в Україні це відчуття набуло переважного характеру вже в перший рік її незалежного існування, у 1990-ті роки спостерігалася тенденція подальшого поширення масової незадоволеності, і лише останнім часом намітилося деяке підвищення рівня задоволеності людей своїм становищем у суспільстві (табл. 15.1).

Таблиця 15.1. Розподіл відповідей громадян України на моніторингове запитання: «Якою мірою Ви загалом задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?», %

Варіанти відповідей	1992	1994	1998	2002	2006
Радше незадоволений	50,5	62,4	77,5	63,2	49,0
Важко сказати, задоволений чи ні	33,0	24,8	15,2	23,7	30,6
Радше задоволений	16,0	12,6	7,0	12,2	20,2
Не відповіли	0,4	0,3	0,3	0,8	0,3

Емоційне сприйняття свого місця в суспільстві, відображене в цих відповідях, зумовлює також оцінку власного соціального статусу і від-

повідного суспільного престижу. Так, визначаючи свою позицію в соціальній ієрархії, переважна більшість жителів України відводять собі місце на нижніх щаблях «статусних сходів» (табл. 15.2).

Таблиця 15.2. Розподіл респондентів за самооцінками соціального статусу (7-ступеневе становище в суспільстві), %

Рівень соціального статусу	1994	1998	2002	2006
1. Найнижчий рівень	19,4	23,9	17,2	8,3
2. Низький	25,3	28,1	24,0	14,3
3. Трохи нижчий за середній	32,3	32,7	31,8	36,1
4. Середній	18,6	13,2	21,6	29,3
5. Трохи вищий за середній	2,2	1,2	4,2	10,0
6. Високий	0,4	0,4	0,3	1,0
7. Найвищий рівень	0,4	0,5	0,5	0,9
Не відповіли	1,4	0,0	0,3	0,1
Середній бал	2,6	2,4	2,7	3,2

З огляду на розподіл суб'єктивних оцінок, в Україні, у ліпшому разі, існує так званий низький середній клас, котрий навряд чи може виступати гарантом соціальної стабільності та рушійною силою ринкових реформ. Саме низький середній клас, розчарований і незадоволений діяльністю демократичного уряду, привів, за авторитетним судженням Е.Фромма, до влади в Німеччині нацистів. Неможливість повторення такого сценарію у Західній Європі зумовлена появою середнього класу, який становить переважну частину суспільства і зацікавлений в економічній свободі і соціальній стабільності. Він, за загальним визнанням, у сучасному суспільстві є основною соціальною базою ринкової економіки та політичної демократії. Середній клас — поняття вельми розмите, точні параметри його навряд чи можна визначити за якимось одним чітким критерієм. У розвинених демократичних країнах основним критерієм визначення належності людини до цього класу прийнято вважати певний рівень доходу, який отримують із легальних джерел і який забезпечує гідний рівень життя. Основними критеріями належності до середнього класу в соціологічній науці прийнято вважати володіння власністю, матеріальний статок, дохід, що забезпечує сім'ї гідне життя, освіту, необхідну для досягнення високого професійного статусу, задоволеність своїм соціальним статусом, самоідентифікацію із середнім класом. Грунтуючись на цих критеріях, український соціолог О.Симончук дійшла висновку, що в Україні не більш як 11% громадян можуть претендувати на належність до середнього класу².

До середнього класу соціологи відносять людей, які також володіють

соціальними ресурсами, що дають їм змогу: 1) мати достатньо високий рівень матеріального добробуту; 2) успішно адаптуватися до мінливих економічних умов; 3) бути готовими до перекваліфікації, зміни професії, набуття нових знань; 4) раціонально організовувати життя; 5) прагнути самореалізації в професійній діяльності; крім того, представники середнього класу, як правило, дотримуються ліберальних політичних цінностей, усвідомлюють громадянські права і вміють їх обстоювати³. У тому разі, коли представники середнього класу становлять усталену більшість, у державі існують необхідні передумови для стабільного розвитку за умов ринкової економіки і політичної демократії.

Про необхідність формування середнього класу в Україні чимало говорять із державної трибуни, у наукових коментарях і публіцистичних виступах. У принципі, ніхто не заперечує, щоб в Україні із домінантної верстви «малозабезпечених» сформувався могутній середній клас, здатний підтримувати своє існування на гідному рівні і стати гарантом соціальної стабільності й економічного прогресу. Згодні всі й із тим, що зараз середнього класу як системотвірної соціальної структури в Україні немає і появи його в найближчому майбутньому очікувати не варто. Що стосується більш віддаленої перспективи, то оцінити її можна лише в загальному контексті зміни соціальної структури в посткомуністичному суспільстві, що трансформується.

Звісно, суб'єктивні оцінки — не найсуворіший критерій соціальної диференціації. Однак за умов економічної нестабільності й аномії, характерної для посткомуністичних держав, традиційні об'єктивні критерії (легальний оподатковуваний дохід, рівень освіти, посада тощо) стають менш інформативними, ніж суб'єктивні показники, оскільки низькі зарплати на найпрестижніших державних посадах, а також масове ухиляння від оподаткування із додаткових доходів вносять такі викривлення в об'єктивну картину стратифікації, що застосування такого роду критеріїв веде до принципових помилок у вивченні реальної статусної ієрархії, і насамперед — ієрархії рівнів добробуту людей. Тому під час оцінювання соціальних ресурсів і потенційних можливостей формування середнього класу в Україні бажаніше спиратися на аналіз самооцінок соціального і матеріального становища, котрі тісно пов'язані із соціальним самопочуттям людей. А оскільки нормальне соціальне самопочуття є однією із сутнісних рис середнього класу як основи стабільного демократичного розвитку суспільства, то й вибір суб'єктивних критеріїв не має розглядатися як дослідницькі «премудрості», які дають змогу оминати труднощі в плані оцінювання за об'єктивними соціальними критеріями.

Насамперед необхідно відзначити той факт, що наявна нині диференціація суспільства за матеріальним становищем дуже далека від того, щоб у ній можна було виявити щось більше, ніж структурно несформований зародок середнього класу як такого. Так, оцінюючи у 2006 р. матеріальний рівень своєї сім'ї за одинадцятибальною шкалою (де 1 —

найнижчий рівень, 11 — максимально високий), лише 5% громадян України відвели своїм сім'ям місце на чотирьох верхніх щаблях, тоді як на чотирьох нижніх позиціях сконцентрувалося близько половини населення. Три середні позиції (від п'ятої до сьомої) посіли 45% громадян країни. Умовно можна вважати, що саме в цій групі перебувають найімовірніші претенденти на «зарахування» до складу середнього класу (табл. 15.3).

Таблиця 15.3. Самооцінка громадянами України матеріального рівня життя сім'ї, %

	1994	1998	2002	2006
0 Найнижчий	11,3	15,7	2,4	3,4
1	8,2	14,8	3,2	4,9
2	17,6	19,3	17,8	11,7
3	27,9	26,6	22,6	30,6
4	16,3	11,4	26,5	20,0
5	13,4	9,1	21,8	19,7
6	3,3	1,8	3,7	5,3
7	1,4	0,8	0,9	2,7
8	0,2	0,3	0,1	0,8
9	0,1	0,0	0,0	0,2
10 Найвищий	0,3	0,1	0,1	0,3
Не відповіли	0,0	0,2	1,0	0,4
Середній бал	3,0	2,4	3,5	3,6

Якщо не брати до уваги нуворишів і певну частину корумпованих високопоставлених чиновників, які вже сьогодні створили закрити для сторонніх спостерігачів верству з усіма ознаками корпоративної замкнутості і кругової поруки, в Україні майже немає людей, які відносять себе до категорії високозабезпечених (які мають добре матеріальне становище), тоді як групи «бідняків» і «середняків» зберігають рівною мірою свою причетність до усталених позицій у традиційній соціальній структурі. І цей їхній спільний інтерес цілком зрозумілий, оскільки суб'єктивна «бідність» і суб'єктивний «середній статок» за сучасних умов розвитку економіки України принципово не відрізняються. Щоб добробут став нормою й атрибутом більшості населення країни як представників середнього класу, Україні передусім необхідно розпочинати процес подолання соціальних умов, що формують у найперспективніших нових соціальних груп маргінальне становище в суспільстві. На мій погляд, формуванню середнього класу в Україні перешкоджають

1) феномен «подвійної інституціоналізації», що стоїть на заваді формуванню соціальної структури, яка принципово відрізняється від сучасної маргінальної, тобто поєднує елементи залишкової радянської соціально-класової системи і суспільства різкої соціальної нерівності, характерної для «дикого» капіталізму; 2) несформованість сучасних мережевих структур — неформальних, позбавлених офіційності зв'язків між людьми, котрі багато в чому визначають ті соціальні ресурси, що необхідні індивідові, в суспільстві, забезпечувати собі і своїй сім'ї гідний спосіб життя і ставати представником того середнього класу, що визначає політичну стабільність й економічні досягнення держав Заходу.

Феномен подвійної інституціоналізації суспільства в пострадянській Україні

У посткомуністичному світі лише в пострадянських державах (за винятком країн Балтії) у громадян майже цілком був відсутній соціальний досвід життя за умов політичної демократії й ринкової економіки. Тому збереження соціальної інтеграції і стабільності в Польщі, Угорщині, Чехії та інших країнах «пізньої комунізації» має інші, ніж в Україні та більшості пострадянських держав, інституціональні засади, які вможливили для них здійснення у стислі терміни «шокової терапії» і відмову від досягнення позитивних соціально-економічних результатів у той час, коли економіка пострадянських держав пришвидшено руйнувалася, а в політичному житті бурхливо розвивалися реставраційні процеси. Проте українське суспільство навіть за таких умов спромоглося уникнути загрози комуністичного реваншу й агресивних соціальних конфліктів. Пояснити це можна, прийнявши гіпотезу про специфіку інституціонально-структурних процесів, сутність якої полягає у таких ключових положеннях:

1) системотвірні інститути радянського суспільства, втративши легальність унаслідок перебудови й розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності — згоди людей із соціальними правилами, ґрунтованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі підприємства, соціалістичних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти, незмінності позицій державного сектору в соціальній сфері — освіті, охороні здоров'я, науці, художній культурі, управлінні конфесійними і міжетнічними відносинами;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства — тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція за умов дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (прірва між публічною й приватною моральними позиціями) — трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не дістали належної легітимності внаслідок масового сприйняття їх як «узаконогованого беззаконня»; звідси й відмова людей жити за формально легалізованими, але «тіньовими» за